

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Артеменко Т.Н. Прагматика и семантика инициального констативно-ответного микродиалога: Дис... канд. филол. наук: 10.02.04. – К., 1991. – 186 с.
2. Бендешкая М.Е. Стратегии и тактики речевого убеждения // Стратегии коммуникативного поведения: Материалы докладов Международ. науч. конф., Минск, 3-4 мая 2001 г.: В 3 ч., Ч. 1. – Минск: Минск. гос. лингв. ун-т. – 2001. – С. 115-118.
3. Гедз С.Ф. Комунікативно-прагматичні особливості висловлювань з інтерогативним значенням у сучасній англійській мові: Дис... канд. филол. наук: 10.02.04. – К., 1998. – 159 с.
4. Грайс Г.П. Логика и речевое общение: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс. – 1985. – Вып.16. Лингвистическая прагматика. – С.217-237.
5. Зинченко Я.Р. Коммуникативные стратегии в дискурсе Гельмута Коля // Стратегии коммуникативного поведения: Материалы докладов Международ. науч. конф., Минск, 3-4 мая 2001 г.: В 3 ч., Ч. 1. – Минск: Минск. гос. лингв. ун-т. – 2001. – С. 35-37.
6. Почепцов О.Г. Семантика и прагматика вопросительного предложения (на материале английского языка): Дис... канд. филол. наук: 10.02.04. – К., 1979. – 173 с.
7. Семенцова І. Комунікативна стратегія як елемент теорії комунікації // Мовні концептуальні картини світу. Зб. наук. пр. – К.: Прайм-М. – 2002. – № 6. – С. 161-166.
8. Сысоева Т.А. Реализация стратегий автора в текстах массовой коммуникации // Стратегии коммуникативного поведения: Материалы докладов Международ. науч. конф., Минск, 3-4 мая 2001 г.: В 3 ч., Ч. 1. – Минск: Минск. гос. лингв. ун-т. – 2001. – С. 95-99.
9. Тарасова И.П. Речевое общение, толкуемое с юмором, но всерьез. – М.: Высшая школа, 1992. – 174 с.
10. Ухванова И.Ф., Маркович А.А. Тематические коммуникативные стратегии в дискурсе печатного издания Европарламента ‘Tribune Pour l’Europe’ // Стратегии коммуникативного поведения: Материалы докладов Международ. науч. конф., Минск, 3-4 мая 2001 г.: В 3 ч., Ч. 1. – Минск: Минск. гос. лингв. ун-т. – 2001. – С. 94-104.
11. Чайка Л.В. Питальні висловлювання у комунікативному аспекті (на матеріалі англ. мови): Дис... канд. филол. наук: 10.02.04. – К., 1998. – 163 с.
12. Heritage J. Oh-prefaced responses to inquiry // Language in Society. – 1998. – Vol. 27, № 3. – P. 291-334.
13. Leech J.N. Principles of Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 250 p.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

Time 02.03.1998; 25.01.1999
 Newsweek 21.10.1996; 28.10.1996; 20.01.1997; 08.11.1999
 People 27.10.1997
 Financial Times 20/21.02.1999
 The Guardian Europe 15.03.2000

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ганна Апалат – старший викладач кафедри практики германських мов Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка.
Наукові інтереси: лінгвістика тексту – комунікативно-прагматичний та лінгво-когнітивний аспекти.

**МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ БАГАТОЗНАЧНИХ СЛІВ ЯК СПОСІБ
 ВІДТВОРЕННЯ “МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ” В УКРАЇНСЬКИХ
 ГОВІРКАХ**

Надія АШИТОК (Дрогобич, Україна)

Моделі формування багатозначних слів недостатньо досліджені у науковій літературі. У статті робиться спроба усунути цю прогалину на матеріалі українських діалектів. Особлива увага приділяється аналізу моделі “назва тварини – назва людини за ознакою характеру”. При аналізі даної моделі здійснювалось порівняння семантичного розвитку назви тварини не тільки у східнослов'янських, але й інших індоєвропейських мовах.

Polysemantic word forming models are not enough investigated in scientific literature. In this article an attempt has been made to make up for a deficiency on the basis of Ukrainian dialects. Special attention is paid to the analysis of such a model “name of animals – name of a person by character”. While analyzing this problem there's been made a comparison of semantic development of name of animals not only in East European but also in other Indo-European languages.

Перенесення назв з одного референта на інший розглядались у мовознавчих працях здавна і переважно як стилістичний засіб, як засіб вторинної номінації, рідше – як спосіб формування мовної картини світу, що виникає внаслідок когнітивного маніпулювання уже відомими словами з метою позначення нових концептів. Аналіз лексико-семантичних моделей за референтною співвіднесеністю, що й здійснюється у даній роботі, набуває більш ґрунтового значення на фоні теорій про залежність формування мовних систем від своєрідності сприйняття етнокультурними спільнотами навколишнього світу. У мовній картині світу реалії зовнішнього світу зіставляються з важливими сторонами внутрішнього людського буття. Показовими в аспекті метафоричного сприймання є, зокрема, тварини, діалектні назви яких розглядаються у статті.

Уявлення про опосередкованість сприйняття та усвідомлення системи значень і факт розрізнення національних мов за лексичною семантикою і граматичною структурою формує уявлення про відмінності “картини світу”, сформованої представниками певної мовної культури. “Відмінність мови – це не різні позначення одного й того ж предмета, це різне бачення його”, – вважав В. Гумбольдт, розмірковуючи про мовну свідомість народу [80: 9]. Думку В. Гумбольдта поділяв Б. де Куртене: “...без будь-яких застережень, – писав він, – можна погодитися із думкою Гумбольдта, що кожна мова є своєрідним світобаченням” [7: 12].

Термін *картина світу* був впроваджений у науковий обіг у фізиці в кінці XIX – на початку XX століття. Первісно використовувався як синонімічний терміну *фізична картина світу* для позначення поняття “сукупність внутрішніх образів зовнішніх предметів, з яких логічним шляхом можна отримати знання про властивості та поведінку предметів” або “образ довкілля, що формується фізичною наукою та відбиває реальні закономірності природи” [5: 156]. Картина світу у такому розумінні ґрунтується на загальновідомих “найвних” знаннях: фізичних, біологічних, медичних та ін. Від картини світу у викладеному трактуванні мовна картина світу відрізняється, оскільки включає у себе тільки те, що закріплене мовними засобами. Картина світу та мовна картина взаємопов’язані, але нетотожні і, як слушно зауважує І. М. Фесенко, друга бідніша і побудована за своїми особливими законами. [11: 10]. Такими “особливими законами”, засобами відображення мовної картини світу є, наприклад, моделі формування внутрішньослівних парадигм багатозначних слів, які можна розглядати як спосіб відображення дійсності у свідомості носіїв мови, своєрідність якого полягає у сприйнятті цієї дійсності через призму мовних та культурно-національних особливостей, притаманних певному мовному колективу, та інтерпретації навколишнього світу за національними концептуально-культурними та мовними канонами.

В українських говорах відома велика кількість похідних від назв тварин пейоративних термінів зі значеннями “негідник”, “сволота”, “мерзотник”, “неприємна або погана людина” тощо. Ці назви утворюються від назв собаки, змії, коня, свині, худоби взагалі, щура, кліща, воші. До таких назв належать українські бойківські *марга* “негідник” від *марга* “худоба” [КА – картотека автора], [6: I, 430], *лампас* “негідник” [6: I, 417], “лайливо про людину”, “неприємний чоловік”, “мерзотник” – від *лампас* “собака” [КА] (пор. угорське *lompos*) [6: I, там само], *мерша* “людина з поганою вдачею” – від *мерша* “зневажливо про худобу” [КА] [6: I, 438], *огер* “мерзотник” – від *огер* “жеребець” [КА] (з черкеської мови) [13: I, 117], наддністрянське *худоба* “лайливо про людину” – від *худоба* “корови і коні” [КА] (слово *худоба* “коні і корови” відоме також у північно-добруджанських говірках) [2: 250], лемківські *льоха* “сволота” – від *льоха* “свиня” [КА], *паця* “неприємна людина”, “негідник” – від *паця* “поросля” [КА], *щур* “мерзотник” – від *щур* [КА] (корінне) [12: 500], *огар* “негідник” – від *огар* “злодійкувата тварина” [КА], південно-волинське *клішч* “погана людина” [КА] – від *клішч* “кліщ”, “овеча воша” [КА; 3, 465]. Гадюка (змія) викликає асоціації з небезпекою, підступністю, страхом, деколи мудрістю. У народних віруваннях українців домінує негативний образ змії: “Як не вкусить, то засичить”, “Щебече, як соловейко, а кусає, як гадюка”, “У гадюки нема іншої науки, як кусати” [9: 55]. В українських говірках плазун асоціюється з особою з негативними рисами характеру. Бойківське *змія* “сварлива зла і сердита жінка” утворене від *змія* “гадюка” [КА] (слово *змія* “гадюка” фіксується у бойківських говірках М. Й. Онишкевичем) [6: I, 324] (корінне) [10: I, 188] та *яспидь* “сварлива жінка” – від *яспидь* “змія”, “вуж” [: II, 403] (слово походить від грецького *αδης* “вуж”) [10: I, 93], *аспида*, *аспид*, *геспид* “лайливо про жінку” [6: I, 56] – від *аспида*, *аспид*, *геспид* “змія”, “вуж”, *гад* “про сварливу злу людину” – від *гад* “змія” [КА] (корінне) [10: I, 381], лемківське *гадиця* “неприємна зла жінка” – від *гадиця* “гадюка”, “змія” [КА].

Лексема *собака* в українській мовній свідомості має цілу низку найменувань: найкращий приятель, охоронець, вірний друг. На противагу стереотипу собаки – вірного та надійного, який склався у свідомості українців, англійцями ця тварина сприймається інакше, про що свідчать англійські загадки. Собака в них – це насамперед тварина, яка гавкає та грається з дітьми (*I can run liven, Hike to play with boys and girls*) [5: 57].

Крім моделей, відомих в усіх або більшості говорів східнослов'янських мов, існують моделі, за якими відбувається перенесення назв тварини на назву людини лише в окремих говірках. До таких моделей належать: “назва тварини – назва хвалька” (ця модель лежить в основі формування українського бойківського *бонюх* “хвалько” від *бонюх* “гнойовий жук”) [6: I, 65], “назва тварини – назва одноокої або косоокої людини” (за цією моделлю виникло *камбал* “косоока або одноока камбала” від *камбал* [8: XIII, 15], слово запозичене з тюркської мови, у якій відоме *kambal* “т. с.”) [10: II, 173] та “назва тварини – назва свавільної людини” (північно-наддністрянське *богай* “свавільний людини” утворене від *богай* “бугай”) [69: 80].

Слід назвати випадки творення семантично тотожних ЛСВ багатозначних слів за одними і тими ж моделями від корінних і запозичених слів з однаковими значеннями. Наприклад, за моделями “назва тварини – назва неохайної людини” утворені ЛСВ від слів *сьора* “ворона” (з румунського) і *ворона* (корінне), “назва тварини – гуляки або розпусника” – від слів *бик* (корінне) і *бугай* (слово запозичене з тюркських мов), “назва тварини – назва забіяки” – від слів *бик*, *півень* (*когут*), “назва тварини – назва хитрої людини” – від слів *лиска* (корінне) і *корсак* “степова лисиця” (з тюркського) і *караган* “т. с.” (з тюркського), “назва тварини – назва боягуза” – від слів *зайець* (корінне) і *куян* “заець” (з чагатайського або балкарського), “назва тварини – назва працюючої людини” – від слів *віл* (корінне) і *мурга* “віл” (з румунського), “назва тварини – назва товстої людини” – від слів *паця* (корінне), *свиня* (корінне), *льоха* (з польської мови) і *кабан* (тюркське), “назва тварини – назва сильної і здорової людини” – від слів *бик* (корінне), *буйвол* (з латинської мови) і *бугай* (тюркське), “назва тварини – назва жорстокої людини” – від слів *бирюк* “вовк” (тюркське), *вовк* (корінне), *змія* (корінне) та *астид* “змія” (з грецької мови). Наведені приклади свідчать про творення назв іншомовного походження за моделями, які використовуються при формуванні багатозначних корінних слів.

Півень в українській етнокulturі означає чоловіче начало. Він уособлює господарність, домовитість, силу чоловічої плоти, войовничість. І в українському, і в деяких інших культурно-концептуальних просторах (російському, білоруському, англійському) образ півня асоціюється з пунктуальністю, обов'язковістю, відповідальністю, а тому у мовах цих народів назви півня використовуються для означення будильника та пунктуальної людини. Лексема *cock* “півень” в англійській мові набуває значення “будильник”. Можемо стверджувати про тотожність образу в мовній свідомості як англійців, так і українців (*not a horseman, but wears spurs, not a watchman, but wakes people up; хто найшвидше встає; не сторож, а рано будить; не годинник, а будить*) [5: 57]. Проте в українській мові відсутнє уявлення про півня як вигадника, яке лягло в основу утворення англійського *cock and bull story* [1: 100].

Унаслідок використання назви тварини у різних дериваційних моделях, за якими формуються назви людей за кількома ознаками, а також того, що назви людини з конкретними ознаками можуть утворюватися шляхом порівняння людини з різними тваринами, виникають дериваційні ряди назв. До складу одного дериваційного ряду входять ЛСВ, що опосередковано свідчать про ціннісні морально-етичні орієнтири східних слов'ян. Наприклад, один лексико-семантичний ряд назв зі значенням “добрий” становлять ЛСВ зі значеннями “лагідний”, “той, що завжди у хорошому настрої”, а один ряд назв зі значенням “жорстокий” – ЛСВ зі значеннями: “злий”, “сердитий”, “підступний”, “тупий”, “самотній”, “грубий”, “злодій”. Один дериваційний ряд слів зі значенням “нерозумний” входять ЛСВ зі значеннями “неуважний”, “невмілий”, “метушливий”, “сердитий”, “сварливий”, “нечепурний”, “непорядний”, “нав'язливий”, “невдячний”, “зарозумілий” і “лінивий”; один ряд слів зі значенням “швидкий” – ЛСВ зі значеннями “неспокійний”, “непосидючий”, “з хорошим слухом”; один ряд назв зі значенням “великий” – ЛСВ зі значеннями “високий”, “незграбний”, “крупний”, “повільний”, “спокійний”, “здоровий”, а один ряд слів зі значенням “маленький” – ЛСВ зі значеннями “невисокий”, “швидкий”, “нарваний” та “уїдливі”.

Твірний ЛСВ при переосмисленні назв формує у носія мови деякий набір стандартних уявлень, і ці уявлення, саме як еталони, зрозумілі всім членам мовного колективу. Лінгвопсихологічний механізм метафоричної моделі властивий не тільки процесу формування моделі “назва тварини – назва людини”, він поширюється на всі моделі творення багатозначних слів, деякі з яких відомі лише в окремих мовних системах, інші – в групах цих

систем або використовуються у багатьох мовах. Прикладом таких загальноновизнаних у багатьох мовах асоціацій є уявлення про тварину взагалі як грубу і розпусну істоту. Саме такі асоціації лягли в основу творення англійського багатозначного слова *bestial* “тваринний”, яке вживається також зі значеннями “грубий” і “розпусний”, російських *животное* “тварина”, “про грубу і нерозумну людину”, *животный* “тваринний”, “чисто фізіологічний, грубо чуттєвий”, “позбавлений духовних інтересів”, “розпусний” і українського *тваринний* “грубий”, “розпусний”. Прикладом цих асоціацій є також уявлення про жорстоку людину як істоту, схожу на хижу тварину. В англійській мові, наприклад, зі значеннями “жорстока людина” і “хижак (про людину)” вживаються слова *wolf* “вовк” і *vulture* “яструб”.

Деякі різновиди переосмислення назв є продуктом лінгво-інтелектуальної діяльності мовно-культурної спільноти, за межами якої вона (згадана модель) не може існувати і стає незрозумілою для носіїв мови. Наприклад, порівняння зі слоном у індіців формує позитивну оцінку, оскільки слон у цій етномовній культурі уособлює граціозність; порівняння з конем у монголів також формує позитивну оцінку – кінь у них є уособленням відданого та надійного друга, в англійців ведмідь уособлює нечесну людину (пор. слово *bear* “ведмідь” в англійській мові використовується для позначення спекулянта, який грає на біржі на пониження).

Отже, феномен “картини світу” під кутом зору лексико-семантичної деривації полягає у тому, що остання, на нашу думку, виступає тим найзагальнішим параметром, який зумовлює цілісність лексико-семантичної підсистеми мовної системи, обмежує те, що уявляється неосяжним. Для того, щоб виступити параметром, сукупність уявлень повинна бути певним чином матеріалізована. Одним зі способів “матеріалізації” є варіанти (моделі) лексико-семантичних відношень, у яких знаходить вираження “картина світу”. ЛСВ багатозначних слів виникають на основі систематизації явищ дійсності, яка, очевидно, виступає у свідомості структурою, складові якої по-різному зв’язані одна з однією, репрезентуючи ієрархічні зв’язки, відношення тотожності, подібності тощо.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Англо-русский словарь / Под ред. Ахмановой О. С. – М.: Советская энциклопедия, 1965. – 592 с.
2. Горбач О. Діалектний словник північно-добруджанської говірки с. Верхній Дунаєць біля Тульчі // Діалектологія – Мюнхен: Monachii, 1968. – С. 3 – 46.
3. Горбач О. Південно-волинська говірка й діалектний словник с. Ступно, кол. повіту Здолбунів // Діалектологія. – Мюнхен: Monachii, 1973. – С. 405 – 524.
4. Горбач О. Південно-лемківська говірка і діалектний словник с. Красний Брід біля Меджилаборець (Пряшівщина) // Горбач О. Діалектологія. Мюнхен: Monachii, 1992. – С. 524 – 660.
5. Лучечко Т. Мовна картина світу у загадках // Вісник факультету романо-германської філології. Збірник праць молодих учених / За ред. В.П. Кеміня В.П. – Вип. 1. – Дрогобич: ДДПУ. – 2006. – С. 50 – 59.
6. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говорів. – К.: Наукова думка. – Ч. 1, 1984. – 496 с. – Ч. 2, 1984. – 516 с.
7. Рамишвили Г. В. Вильгельм фон Гумбольдт – основоположник теоретичного мовознавства. Предисловие / В. Гумбольдт Избранные труды по языкознанию. – М.: Б. в., 1954. – С.3 – 12.
8. Словарь русских народных говоров. – Л.: Наука. – Вып. 2., 1966. – 314 с.; вып. 3, 1968. – 360 с.; вып. 8, 1972. – 369 с.; вып. 13, 1977. – 358 с.; вып. 15, 1977. – 399 с.
9. Словник символів культури України / За ред. Коцура В. П., Потапенка О. І., Дмитренко М. К. – К., 2002.
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс. – Т.1, 1986. – 573 с.; Т.2, 1987 – 671 с.; Т.3., 1987. – 831 с.; Т. 4., 1987. – 836 с.
11. Фесенко І.М. Відображення картини світу загальнонародною англійською мовою та мовою географії ((на матеріалі найменувань деяких об’єктів фізичної географії). Автореф. дис. . . канд. філол. н.: К., 1993. – 16 с
12. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. – К.: Радянська школа, 1970. – 599 с.
13. Шанский Н.М. Этимологический словарь русского языка. / Под ред Н. М. Шанского. – М.: Изд-во Московск. ун-та. – Т. 1. – Вып. 1, 1963. – 196с.; Т. 1. – Вып. 2, 1963. – 269 с.; Т. 1. – Вып. 3, 1968. – 283 с.; Т. 1. – Вып. 5, 1973. – 303 с.
14. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник. – К.: АртЕК, 1998. – 156 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Надія Ашиток – кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Дрогобицького державного педагогічного університету імені І.Я. Франка.

Наукові інтереси: когнітивна лінгвістика.